

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ У ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

EMPIRICAL STUDY OF THE FORMATION OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES IN SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFESSIONS

У статті зазначено, що у сучасному суспільстві велика увага приділяється наданню кваліфікованої фахової допомоги фахівцями соціономічних професій. Зазначено, що підвищення вимог до виконання професійних обов'язків передбачає зростання ролі відповідності особистості фахівця соціономічній професії вимогам його професійної діяльності. Представлено емпіричний аналіз проблеми сформованості професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій (соціальних працівників, психологів, медиків та вчителів). Представлено інструментарій експериментального дослідження. Виявлено особливості професійно важливих якостей фахівців соціономічних професій, таких як емпатія, рефлексивність, комунікативність, толерантність, соціальна ергічність, соціальна пластичність, соціальна емоційність, самоконтроль у спілкуванні. Аналіз отриманих результатів показав переважання середніх рівнів рефлексивності, комунікативності, толерантності, соціальної ергічності, соціальної пластичності, соціальної емоційності, самоконтролю у спілкуванні та професійної самооцінки у соціальних працівників, психологів, медиків та вчителів. При цьому виявлено, що усі ці фахівці не завжди можуть сконцентруватись на проблемах клієнтів, а також не завжди емоційно стримані у складних ситуаціях. У них часто виникають проблеми у міжособистісній взаємодії, пов'язані з недостатньою уважністю. Окрім того, виявлено, що третина досліджуваних фахівців є недостатньо компетентними у наданні фахової допомоги в контексті професійної діяльності внаслідок заниженої самооцінки. Занижена самооцінка проявляється у невпевненості у власних силах, констатації фактів власного невміння та відсутності здатності до вирішення певної проблеми клієнта, що дає змогу не докладати цим фахівцям жодних зусиль.

Ключові слова: фахівці соціономічних професій, професійно важливі якості, емпатія, рефлексивність, комунікативність, толерантність, соціальна ергічність, соціальна

пластичність, соціальна емоційність, увага, самоконтроль у спілкуванні.

The article notes that in modern society much attention is paid to the provision of qualified professional assistance to specialists of socionomic professions. It is stated that increasing the requirements for the performance of professional duties implies an increasing role of compliance of the specialists of socionomic profession personality with the requirements of his professional activity. An empirical analysis of the problem of formation of professionally important qualities in specialists of socionomic professions is presented (social workers, psychologists, medicals and teachers). The toolkit of experimental research is presented. Features of professionally important qualities of specialists of socionomic professions such as: empathy, reflectivity, communicativeness, tolerance, social ergicity, social plasticity, social emotionality, self-control in communication is revealed. The analysis of the results showed the prevalence of medium levels of reflexivity, communicative, tolerance, social ergicity, social plasticity, and social emotionality, self-control in communication and professional self-esteem in social workers, psychologists, medicals and teachers. In this case, it was found that not all these specialists can always concentrate on client problems, and not always emotional restraint in difficult situations. They often have problems in interpersonal interaction associated with insufficient attentiveness. In addition, it has found that one third of the studied specialists are not sufficiently competent in providing professional assistance in the context of professional activity because of underestimated self-esteem. An underestimated self-esteem manifests itself in uncertainty in its own power and constancy of the facts of their inability and lack of ability to solve a certain problem of a client, which allows not making these specialists any effort.

Key words: specialists of socionomic professions, professionally important qualities, empathy, reflectivity, communicativeness, tolerance, social ergicity, social plasticity, social emotionality, attention, self-control in communication.

УДК 159.9.072: 316.344.34
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.4>

Волинець Н.В.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін
Національна академія державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Левицька Л.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Хмельницький інститут соціальних
технологій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»

Постановка проблеми. Перетворення, що відбуваються в усіх галузях суспільного життя в Україні, зумовлюють наявність широкого кола особистісних та міжособистісних проблем, які вимагають кваліфікованої фахової допомоги. Саме тому тема «Емпіричне вивчення сформованості професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій» є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування професійно важливих якостей досліджували багато науковців, зокрема В. Бодров, Б. Кулагін, Є. Климов, Н. Кольченко, Б. Ломов, В. Макаренко, С. Максименко, П. Перепелиця, Б. Пухов, В. Рибалка,

Н. Сургунд (професійний відбір та професійна придатність); Н. Амінов, Н. Бачманова, О. Бондаренко, А. Дмитренко, І. Дубровіна, О. Латій, М. Молоканов, Р. Овчарова, В. Панок, Н. Побірченко, Н. Пов'якель, А. Прихожа, Н. Пророк, О. Саннікова, Н. Стафуріна, Л. Собчик, Л. Терлецька, Л. Уманець, Н. Чепелєва, Т. Щербакова, І. Юсупов (принципи професійної відповідності індивідуально-психологічних особливостей особистості фаховим вимогам); В. Зінченко, Є. Клімов, Б. Ломов, К. Платонов, Н. Самоукіна, Б. Федоришин, В. Шадриков (основні положення психології праці, що розкривають принципи аналізу професійної

діяльності); І. Томаржевська, О. Хартман (професійно-особистісний розвиток спеціаліста соціономічної сфери) [2; 3; 5; 6; 7; 8].

Постановка завдання. Метою статті є вивчення рівнів сформованості професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними зарубіжних авторів, лише приблизно одна третина фахівців, котрі здобули освіту, може працювати в соціономічній сфері, дійсно надавати допомогу клієнтам.

Проблема наявності власних проблем у фахівця соціономічних професій стає суттєвою перешкодою для його професійної самореалізації, а для людини з психологічними травмами діяльність у цій сфері може стати формою компенсаторної поведінки, на що звертали увагу ще К. Юнг та К. Роджерс [6]. Сучасними вченими-дослідниками (І. Томаржевська, Л. Подкоритова, Т. Титаренко) також відзначається, що «спеціальностями в соціономічній сфері прагнуть оволодіти акцентуовані особи або люди з помітними особистісними проблемами» [8]. Їх більшість мало придатна у професійному плані. У практичній роботі вони, як правило, розв'язують свої особистісні проблеми і мало опікуються проблемами клієнта. О. Бодальов, А. Деркач, Л. Лаптева звертають увагу на те, що «зараз у соціономічну сферу дуже часто йдуть люди, яким взагалі протипоказано працювати у сфері «людина – людина»» [6]. А. Деркач, О. Пришляк, Н. Самоукіна, І. Томаржевська зазначають, що до основних якостей фахівців соціальної сфери відносять емпатію, рефлексивність, комунікативність, толерантність, соціальну ергічність, соціальну пластичність, соціальну емоційність, самоконтроль у спілкуванні та увагу [3; 5; 7; 8].

Вважаємо за необхідне провести емпіричне дослідження рівня розвитку професійно важливих якостей у фахівців соціономічних професій, а саме: емпатії, рефлексивності, комунікативності, толерантності, соціальної ергічності, соціальної пластичності, соціальної емоційності, самоконтролю у спілкуванні, активності уваги. У процесі дослідження взяли участь 10 соціальних працівників, 14 психологів, 12 медиків та 12 вчителів. Для діагностики рівня розвитку емпатійності у фахівців соціономічних професій була вибрана методика І. Юсупова [4].

Порівняльний аналіз результатів констатувального експерименту серед фахівців соціономічних професій дає змогу відзначити таке. Низький рівень емпатії було виявлено у 2 (20%) соціальних працівників, 3 (21,44%) психологів, 3 (24,99%) медиків, 2 (16,68%) вчителів. Середній рівень емпатії є домінуючим за кількісними показниками як у соці-

альних працівників (50%), так і у психологів (42,84%), медиків (41,65%), вчителів (49,96%). Рівень високої емпатійності було виявлено у соціальних працівників (20%), психологів (14,28%), медиків (16,68%), вчителів (16,68%). Рівень високої емпатійності було виявлено тільки в соціальних працівників (10%), психологів (21,44%), вчителів (16,68%). Професійно непридатними можна вважати 2 осіб (16,68%) медичного персоналу, оскільки, як зазначалось вище, дуже низький рівень не піддається корегуванню. Отже, 2 (20%) соціальні працівники, 3 (21,44%) психологи, 3 (24,99%) медики, 2 (16,68%) вчителі є недостатньо компетентними у прояві емпатійності до клієнтів.

Задля діагностики рівня розвитку рефлексивності було вибрано методика А. Карпова [4]. Аналіз результатів діагностики рівня розвитку рефлексивності у фахівців соціономічних професій дає змогу дійти таких висновків: низький рівень рефлексивності було виявлено у 4 (40%) соціальних працівників, 4 (28,58%) психологів, 4 (33,36%) медиків, 5 (41,68%) вчителів. Середній рівень рефлексивності є домінуючим за кількісними показниками як у соціальних працівників (50%), так і у психологів (57,14%), медиків (58,31%), вчителів (49,99%). Рівень високої рефлексивності було виявлено у соціальних працівників (10%), психологів (14,28%), медиків (8,33%), вчителів (8,33%). Отже, 4 (40%) соціальні працівники, 4 (28,58%) психологи, 4 (33,36%) медики, 5 (41,68%) вчителів є недостатньо компетентними у прояві рефлексивності до клієнтів.

Для діагностики рівня комунікативності у фахівців соціономічних професій було вибрано методика Е. Зеєра [1]. Аналіз результатів діагностики рівня розвитку комунікативності фахівців соціономічних професій дає можливість дійти таких висновків. Дуже високий рівень розвитку комунікативності було виявлено у 2 медиків (16,68%). Зауважимо, що дуже високий рівень розвитку комунікативності означає слабкий рівень розвиненості соціально-комунікативної сфери особистості та особливо позначається у професійній діяльності фахівців соціономічних професій. Високий рівень розвитку комунікативності означає наявність певних утруднень у спілкуванні та професійній діяльності. Такі особливості мають 2 соціальні працівники (20%), 2 психологи (14,28%), 2 медики (16,68%), 2 вчителі (16,68%). Низький рівень розвитку комунікативності фахівців соціономічних професій означає, що вони проявляють пластичність, гнучкість у спілкуванні, вміють взаємодіяти з людьми, мобільні та легко пристосовуються до швидкозмінних обставин професійної діяльності. Крім того, вони проявляють соціальну активність у міжособистісній взаємодії. Низький рівень розвитку кому-

нікативності виявлено у 2 (20%) соціальних працівників, 3 (21,44%) психологів, 2 (16,68%) медиків, 2 (16,68%) вчителів. Середній рівень розвитку комунікативності є домінуючим за кількісними показниками як у соціальних працівників (6, або 60%), так і у психологів (7, або 50%), медиків (6, або 49,96%), вчителів (7, або 58,31%). Професійно непридатними можна вважати 2 осіб (16,68%) медичного персоналу, оскільки, як зазначалось вище, дуже низький рівень розвитку комунікативності (за цією методикою, це дуже високий рівень) не піддається корегуванню. Отже, 2 соціальні працівники (20%), 2 психологи (14,28%), 2 медики (16,68%), 2 вчителі (16,68%) є недостатньо компетентними у прояві комунікативності до клієнтів.

Розглянемо рівень розвитку толерантності у фахівців соціономічних професій. Для діагностики рівня толерантності було вибрано методику Е. Зеєра [1, с. 126–132]. Аналіз результатів констатувального експерименту за шкалою «толерантність» свідчить про локалізацію кількісного складу досліджених у діапазоні високого рівня. Цей рівень толерантності характеризується прагненням до чіткої визначеності в діях та вчинках, проявами ортодоксальності мислення та однозначності у сприйнятті, установкою на безумовність прийняття інших. Такий рівень виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 2 психологів (14,28%), 2 медиків (16,68%), 2 вчителів (16,68%). Середній рівень толерантності виявлено у 5 соціальних працівників (50%), 8 психологів (57,14%), 5 медиків (41,65%), 6 вчителів (50,02%). Низький рівень толерантності виявлено у 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 2 медиків (16,68%), 3 вчителів (24,99%). Отже, 3 соціальні працівники (30%), 4 психологи (28,58%), 2 медики (16,68%), 3 вчителі (24,99%) є недостатньо компетентними у прояві толерантності до клієнтів.

Для діагностики рівня розвитку ергічності, пластичності та емоційності було вибрано методику В. Русалова «Опитувальник структури темпераменту» [4]. Аналіз результатів діагностики соціальної ергічності фахівців соціономічних професій дає змогу відзначити, що локалізація кількісного складу проявляється на середньому рівні, а саме у 5 соціальних працівників (50%), 8 психологів (57,14%), 7 медиків (58,31%), 7 вчителів (58,31%). Низький рівень соціальної ергічності свідчить про знижену соціальну активність, труднощі соціально-професійної взаємодії з різними категоріями клієнтів. Такий рівень виявлено у 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 4 медиків (33,36%), 1 вчителя (8,33%). Високий рівень соціальної ергічності виявляє коло фахівців з високою потребою соціальних контактів та прагненням до засвоєння нових форм

соціальної, психологічної, медичної, педагогічної діяльності у професійній сфері. Такий рівень серед фахівців соціономічних професій виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 2 психологів (14,28%), 1 медика (8,33%), 4 вчителів (33,36%). Отже, 3 соціальні працівники (30%), 4 психологи (28,58%), 4 медики (33,36%), 1 вчитель (8,33%) мають труднощі соціально-професійної взаємодії з клієнтами та знижену соціальну активність.

Аналіз результатів діагностики соціальної пластичності фахівців соціономічних професій вказує на переважну концентрацію значень на середньому рівні. Його виявлено у 7 соціальних працівників (70%), 8 психологів (57,14%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,31%). Низький рівень характеризується психологічними труднощами під час налагодження нових соціальних та професійних контактів, стриманістю у спілкуванні, важкістю переключення у комунікативно-професійній сфері, обмеженістю спектру комунікативних програм психологічної діяльності. Такий рівень серед фахівців соціономічних професій виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 4 психологів (28,58%), 5 медиків (41,68%), 4 вчителів (33,36%). Високий рівень соціальної пластичності був діагностований у 1 соціального працівника (10%), 2 психологів (14,28%), 1 медика (8,33%), 1 вчителя (8,33%). Респонденти, які виявили такі високі показники соціальної пластичності, характеризуються легкістю переключення та налагодження соціальних контактів в процесі міжособистісної взаємодії, різноманіттю форм комунікативних програм, які сприяють створенню сприятливої психологічної атмосфери під час взаємодії. Отже, 2 соціальні працівники (20%), 4 психологи (28,58%), 5 медиків (41,68%), 4 вчителі (33,36%) мають труднощі у налагодженні нових соціальних та професійних контактів, стриманість у спілкуванні, важкість переключення у комунікативно-професійній сфері.

Аналіз результатів діагностики соціальної емоційності (чутливість у комунікативній сфері) фахівців соціономічних професій вказує на переважну концентрацію значень на середньому рівні розвитку, а саме у 6 соціальних працівників (60%), 7 психологів (50%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,31%). Високий рівень розвитку соціальної емоційності характеризується невпевненістю та підвищеною тривожністю в процесі міжособистісної взаємодії, підвищеною чутливістю до невдач у спілкуванні. Серед фахівців соціономічних професій було виявлено з високим рівнем розвитку соціальної емоційності 2 соціальних працівників (20%), 3 психологів (21,42%), 1 медика (8,33%), 3 вчителів (25,01%). Низький рівень розвитку соціальної емоційності характеризується малою увагою до невдач

у спілкуванні, зниженою чутливістю у комунікативній сфері та послабленою зацікавленістю в емоційному відчутті співрозмовника. Серед фахівців соціономічних професій було виявлено з низьким рівнем розвитку соціальної емоційності 2 соціальних працівників (20%), 4 психологів (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителів (16,68%). Отже, 2 соціальні працівники (20%), 4 психологи (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителі (16,68%) мають знижену чутливість у комунікативній сфері і послаблену зацікавленість в емоційному відчутті співрозмовника; 2 соціальні працівники (20%), 3 психологи (21,42%), 1 медик (8,33%), 3 вчителі (25,01%) мають невпевненість та підвищену тривожність у процесі міжособистісної взаємодії, підвищену чутливість до невдач у спілкуванні.

Наступним етапом емпіричного дослідження прояву професійно важливих якостей фахівців соціономічних професій (які лежать в основі професійної придатності) є виявлення рівня розвитку показників уважності за допомогою методики дослідження активності уваги В. Федеришена. Аналіз результатів діагностики активності уваги фахівців соціономічних професій дає змогу відзначити, що локалізація кількісного складу проявляється на середньому рівні, а саме у 7 соціальних працівників (70%), 7 психологів (50%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,33%). Це означає, що ці фахівці не завжди можуть сконцентруватись на проблемах клієнтів, у них іноді виникають проблеми під час міжособистісної взаємодії, пов'язані з недостатньою уважністю. Низький рівень уважності свідчить про знижену пізнавальну активність, труднощі в сприйманні, нездатність сфокусувати свою увагу на проблемах клієнтів та бути уважним до їх почуттєвої сфери. Серед таких осіб зафіксовано 1 соціального працівника (10%), 3 психологів (21,42%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителів (16,68%). Високий рівень уважності було виявлено у 2 соціальних працівників (20%), 4 психологів (28,58%), 1 медика (8,33%), 3 вчителів (25,01%). Отже, 1 соціальний працівник (10%), 3 психологи (21,42%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителі (16,68%) мають знижену пізнавальну активність, труднощі в сприйманні проблем клієнтів, здатність бути уважним до почуттєвої сфери клієнтів.

Наступним етапом емпіричного дослідження прояву професійно важливих якостей фахівців соціономічних професій є виявлення рівня розвитку показників самоконтролю у спілкуванні. Показники самоконтролю у спілкуванні фахівців соціономічних професій досліджувались за методикою М. Снайдера «Самоконтроль у спілкуванні» [4], яка дає змогу виявити легкість контролю власної поведінки у будь-якій соціально-комуніка-

тивній ситуації, що ґрунтується на глибокому самопізнанні власних можливостей та дає змогу контролювати динаміку власної «Я-позиції» та ефективність установалення інтерперсональних зв'язків.

Аналіз розподілу результатів діагностики самоконтролю у спілкуванні фахівців соціономічних професій виявляє локалізацію значень кількісного складу на середньому рівні розвитку, а саме у 5 соціальних працівників (50%), 8 психологів (57,14%), 7 медиків (58,31%), 6 вчителів (49,99%). Респонденти з таким середнім рівнем розвитку самоконтролю у спілкуванні характеризуються фрагментарними проявами неконтрольованості власної «Я-позиції» у спілкуванні, недостатньою емоційною стриманістю в складних психонапружених психологічних ситуаціях. Високий рівень розвитку самоконтролю у спілкуванні зумовлює легкість контролю власної поведінки у будь-якій соціально-комунікативній ситуації та міжособистісної взаємодії, що ґрунтується на глибокому самопізнанні власних дій та дає змогу контролювати динаміку власної «Я-позиції» й ефективність установалення інтерперсональних зв'язків. Отже, виявлено 2 соціальних працівників (20%), 2 психологів (14,28%), 1 медика (8,33%), 1 вчителя (25,01%). Низький рівень розвитку самоконтролю у спілкуванні характеризується безпосереднім проявом власної «Я-позиції», слабо контрольованим самоконтролем, ригідністю, недостатнім розвитком міжособистісної взаємодії за рахунок низькоефективного самопізнання. Це спричиняє в ситуаціях міжособистісної взаємодії прояви неконтрольованої прямолінійності, що погіршує можливості налагодження сприятливої психологічної атмосфери професійного спілкування. Серед фахівців соціономічних професій з низьким рівнем прояву самоконтролю у спілкуванні виявлено 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 4 медиків (33,36%), 5 вчителів (41,68%). Отже, 2 соціальні працівники (20%), 4 психологи (28,58%), 4 медики (33,36%), 5 вчителів (41,68%) мають неконтрольовану прямолінійність, яка заважає встановлювати сприятливу психологічну атмосферу професійного спілкування.

Наступним етапом емпіричного дослідження є виявлення рівня розвитку професійної самооцінки фахівців соціономічних професій. Аналіз розподілу результатів діагностики професійної самооцінки фахівців соціономічних професій виявляє локалізацію значень кількісного складу на середньому рівні, а саме у 5 соціальних працівників (50%), 7 психологів (50%), 6 медиків (49,99%), 7 вчителів (58,33%). Респонденти з таким середнім рівнем розвитку професійної самооцінки характеризуються реалістичною професійною самооцінкою, яка проявляється в адекватно-

сті оцінки своїх професійних здібностей; своїх професійних обов'язків; своїх професійних рис характеру. Крім того, слід зазначити, що ці фахівці соціономічних професій впевнені в собі. Високий рівень розвитку професійної самооцінки у фахівців соціономічних професій вказує на особистісну зрілість таких спеціалістів, їх вміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими та постійне вдосконалення своїх професійних здібностей. Також слід зазначити, що високий рівень розвитку професійної самооцінки у фахівців соціономічних професій може вказувати на суттєві викривлення у формуванні професійності особистості, а саме «закритість» для досвіду, нечутливість до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок оточуючих. Отже, виявлено 2 соціальних працівників (20%), 3 психологів (21,42%), 1 медика (8,33%), 3 вчителів (24,99%). Під час бесіди було виявлено, що фахівці з високим рівнем професійної самооцінки адекватно оцінюють свої професійні вміння та результати своєї професійної діяльності. Низький рівень самооцінки свідчить про крайнє неблагополуччя у професійному розвитку особистості. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різні психологічні явища, такі як справжня невпевненість у собі і «захисна» (декларування самому собі власного невміння, відсутність здатності до чогось, що дає змогу не докладати жодних зусиль). Серед фахівців соціономічних професій з таким рівнем було виявлено 3 соціальних працівників (30%), 4 психологів (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителів (16,68%). Таким чином, 3 соціальні працівники (30%), 4 психологи (28,58%), 5 медиків (41,68%), 2 вчителі (16,68%) є недостатньо компетентними у наданні фахової допомоги.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає можливість

виявити фахівців соціономічних професій, які не можуть надавати кваліфіковану допомогу в соціономічній сфері. Наявність недостатньо розвинутих професійно важливих якостей стає суттєвим гальмом їх професійної самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зеер Э. Психология профессионального образования : учебное пособие. Москва : Московский психосоциальный институт ; Воронеж : МОДЭК, 2003. 480 с.
2. Максименко С., Ільїна Т. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога. *Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів*. Київ ; Тернопіль : Ника-Центр, 2002. С. 7–17.
3. Психология профессиональной деятельности: лекции «В помощь преподавателю» / под общ. ред. А. Деркача. Москва : изд-во РАГС, 2016. 342 с.
4. Практикум по общей и экспериментальной психологии / под ред. А. Крылова. Ленинград : ЛГУ, 2013. 225 с.
5. Пришляк О. Упровадження стандартів професійного розвитку фахівців соціономічної сфери: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 33. С. 159–163.
6. Рабочая книга практического психолога : пособие для специалистов, работающих с персоналом / под ред. А. Бодалева, А. Деркача, Л. Лаптева. Москва : изд-во Института Психотерапии, 2010. 640 с.
7. Самоукина Н. Професійна придатність фахівця соціальної сфери. Київ, 2010. 350 с.
8. Томаржевська І., Хартман О. Теоретичні засади дослідження проблеми професійно-особистісного розвитку спеціаліста соціономічної сфери. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Вип. 1 (2). С. 74–78.